

בריכת השילוח ההרודיאנית הייתה בריכת שחיה?

יואל אליצור

החוג ללימודי ארץ-ישראל, מכללת הרצוג, אלון שבות

בריכת השילוח ההרודיאנית - הממצא

דורות של מבקרים וצליינים נהגו לפקוד את בריכת השילוח הקטנה, הנמצאת צמוד למוצא של נקבת השילוח, וראו בה את בריכת השילוח מימי הבית הראשון והשני (איור 1). עם ראשית המחקר המודרני של ירושלים, עמדו חוקרים על חשיבותה של בְּרֵכַת אֶל־חַמְרָא.

איור 1: בריכת השילוח בצילום מסוף המאה ה-19

בְּרֵכַת אֶל־חַמְרָא הוא שמו הערבי של שקע רבוע גדול מלא באדמת סחף, שבו עצי פרי בתחתית גיא הטירופיאון, כ-30 מ' מתחת לבריכת השילוח שנזכרה לעיל. האתר בולט בצבעו הירוק ובמיקומו המיוחד בתחתיתה של ירושלים הקדומה, בין העיר העליונה לבין העיר התחתונה. מיקומו, מבנהו הרבוע ושמו הערבי, רומזים על האפשרות שבמקום שכנה בריכת השילוח בתקופות קדומות. בינתיים התגלתה הכנסייה הביזנטית הסמוכה למוצא הנקבה, והתקבלה על רוב החוקרים הדעה שהבריכה המסורתית נבנתה בתקופה הביזנטית, בעוד שבתקופות הקדומות יותר שכנה בריכת השילוח בברכת אל-חמרא (Simons, 1952, 189-192).

הבריכה הגדולה המרוצפת והמדורגת, שאת הפאה

הצפונית-מזרחית שלה חשפו רוני רייך ואלי שוקרון בקיץ תשס"ד (רייך ושוקרון, תשס"ה; תשס"ו; Shanks, 2007), מספקת לראשונה אישוש ארכאולוגי להשערה באשר לשתי המאות האחרונות של ימי הבית השני (איור 2). כבר בליס ודיקי חשפו בסוף המאה ה-19 קטע קטן מן הצלע הנגדית של הבריכה, אלא שהם לא היו מודעים לחשיבותה של התגלית. הממצאים של רייך ושוקרון (תשס"ו, 91) מאפשרים להבין גם את הממצא של בליס ודיקי. הבריכה שחשפו רייך ושוקרון הייתה בלי ספק אחד ממפעלי הבנייה המרשימים בירושלים של סוף ימי הבית השני. אורך צלע הבריכה שנחשפה הוא 48 מ',¹ ובשטח שנחפר התגלו שלוש מערכות מעוצבות של חמש מדרגות היורדות אל הבריכה וביניהן משטחים אופקיים. לפי אופיו הטופוגרפי של השטח, ולפי שתי הזוויות שנחשפו, נראה

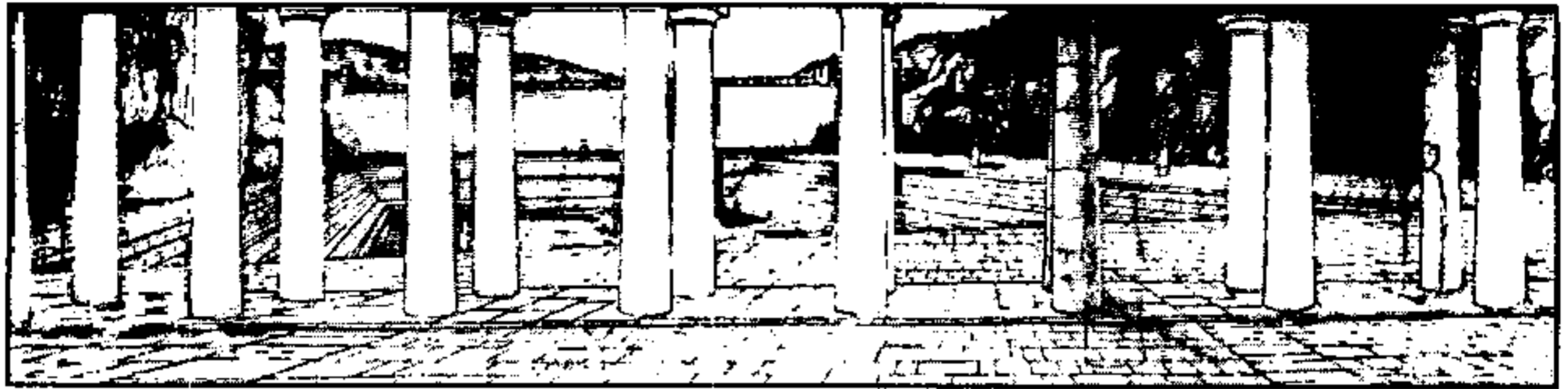

איור 2: בריכת השילוח מתמלאת במים אחרי גשמים עזים (שבר ענן)

שהבריכה הייתה בעלת מבנה טרפזי קרוב לרובע, והיא כיסתה את רוב השטח הנטוע של בְּרֵכַת אֶל-חַמְרָא. את עומקה לא ניתן עדיין לדעת, אבל גם בשטח שנחפר העומק עולה על קומת אדם. הצלע הצפונית-מערבית של הבריכה הייתה מעוטרת ככל הנראה בטור של עמודים (איורים 3, 4).² מתחת לבריכה המרוצפת התגלו שרידי בריכה מטויחת פשוטה יותר, שאותה ניתן לתארך על-פי מטבעות של ינאי המלך שהתגלו בתוך הטיח שלה. על-גבי הבריכה המרוצפת התגלו מטבעות מימי המרד הגדול, ללמדך ששימשה עד חורבן הבית. החופרים התלבטו באשר לתפקידה של הבריכה. כנקודת מוצא הם הניחו כי הוא שימשה לטבילה לשם טהרה של עולי הרגלים הרבים. זאת נוסף על כ-150 המקוואות הידועים בירושלים מאותה התקופה, ושטהרתה נחשבה למעולה יותר משל המקוואות, מפני שמימיה מי מעיין (על-פי משנה, מקוואות, א, ח). הבעיה היא בכך שבבריכה גדולה כזאת קיימת

1. לפי מדידה שערכתי לאחר שמצאתי חוסר ההתאמה בין הנתונים של רייך ושוקרון (תשס"ו) - כ-50 מ', לבין אלו של שנקס - 225 רגל (= 69 מ'; Shanks, 2007).

2. על חוליה של אחד העמודים הללו נמצאה כתובת סתתים בכתב מרובע המורכבת מן האות ח, ולשמאלה שלושה קווים אנכיים, ומתחתיה מה שנראה אולי צ. אני מציע לפרש את השורה הראשונה "חוליה מספר 3" (השווה: משנה, שבת, יב, ג: "שכך רושמים על קרשי המשכן לידע אי זה הוא בן זוגו").

איור 3: שחזור בריכת השילוח עם שורת העמודים, מבט מצפון-מערב
שרטוט: טטיאנה מלצן

איור 4: עיר דוד ובריכת השילוח ההרודיאנית

בעיה של צנעת הפרט, מאחר שההלכה דורשת טבילה בעירום. לדעת רייך ושוקרון (תשס"ו) הפתרון האפשרי הוא קירוי והעמדת מחיצות בעזרת כלונסאות עץ ומחצלות שלא שרדו. לדברי החופרים, ייתכן שנקבים וספלולים שונים שהתגלו חצובים בשפת הבריכה שימשו לשיקוע הכלונסאות שתמכו בקלעים או במחצלות שנפרשו במקום. פתרון זה קשה מאחר שקשה למצוא אחידות או תכנית כלשהי בנקבים החצובים, ובמתקן ממלכתי מפואר כמו זה אין לתאר שפעולת הקירוי נעשתה בצורה לא אחידה ולא מתוכננת.

הממצא והמקורות

האם ידועה הבריכה במקורות התקופה? רייך ושוקרון (תשס"ה), מצביעים נכונה על אזכור של הבריכה באוונגליון על שם יוחנן (פרק ט), שם מסופר שישו מרח טיט על עיני איש עיוור מלידה ושלחו לרחוץ בבריכת השילוח.³ לדעתי יש מקום לזהות את הבריכה במקור נוסף שלא הוזכר על-ידי החופרים, והוא

תיאור החומה הראשונה של ירושלים אצל יוסף בן-מתתיהו (מלחמת היהודים, ה, 145). יוסף בן-מתתיהו תיאר את מהלכה של החומה הדרומית משער האסיים בדרום-מערב העיר ועד מעבר לשילוח, והמשיך (לפי תרגומו של שמחוני): "ומשם סבבה עוד הפעם ונטתה לרוח מזרח אל בריכת שלמה, עד הגיעה אל המקום הנקרא עפל, ופגעה באולם המזרח אשר להר הבית". כיוצא בזה תרגמו בדרך-כלל גם אחרים. לפי זה צריך לכאורה לחפש את "בריכת שלמה" לאורך קו החומה המזרחית של עיר דוד, ואכן יש שזיהו אותה עם "הַבְּרִיכָה הָעֲשׂוּיָה" הנזכרת בנחמיה (ג:טז) בתיאור קו החומה המזרחית של ירושלים (Simons, 1952, 193). אולם, אינו דומה תיאור קו החומה בנחמיה לתיאור הקו של יוסף בן-מתתיהו. בנחמיה (ג:טו-כז) נמנו 15 קטעי חומה משער העין ובריכת השלח ועד העופל. במצב הדברים שבו פעל נחמיה בשעתו, חולקה המשימה של שיקום החומה בין אנשים רבים שיכולותיהם היו מוגבלות, וכל אחד מהם קיבל אחריות על קטע קטן: "אצל ביתו", "נגד ביתם", "מפתח בית אלישיב ועד תכלית בית אלישיב". ברשימה כזאת יש מקום להזכיר גם בריכת אגירה חצובה מקומית קטנה למי גשמים, ומסתבר שזה היה טיבה של "הברכה העשויה". לא כן המצב בתיאורו של יוסף בן-מתתיהו. אצל יוסף בן-מתתיהו בריכה זו היא נקודת ציון יחידה בין מוצא השילוח לבין העופל, וייחוסה לשלמה המלך מלמד שמדובר באתר חשוב ובולט בנוף העיר, ולא בבור או מאגר שבו נאספו מי גשמים מסביבתו הקרובה. המקום הטבעי לבריכה בעלת חשיבות בדרום-מזרח העיר צריך להיות בקצה גיא הטירופיאון, מתחת למוצא נקבת השילוח, ואין מתקבל על הדעת שמדובר באתר ששכן במדרונות הסלעיים וצפופי הבתים שבעיר דוד.

נראה לי שהמפתח להבנה נכונה של דברי יוסף בן-מתתיהו הוא הצירוף: ἐπί τῃ ἀπὸ Σολομῶνος κολλυμβήθρα. מילת היחס ἐπί שאחריה אקוזטיב מתפרשת על-פי רוב "אל", "לכיוון", וכך אכן תרגמוהו כאן המתרגמים שהוזכרו לעיל. ברם, המילונים מלמדים שלפעמים פירושה של מילת היחס בתפקיד זה הוא "על", "מעל" (Liddell et al., 1982, 622b), וייתכן שאפשר גם לפרשה "ליד" "אצל"⁴. לפי זה יש לתרגם: "ומשם סבבה עוד הפעם ונטתה לרוח מזרח ליד בריכת שלמה" או "מעל בריכת שלמה" (כלומר, בגבעה התלולה שמעל הבריכה, בקצה הדרומי של הגבעה המזרחית). לפי פרשנות זו, "בריכת שלמה" לא הייתה באמצע הצלע המזרחית, אלא במקום נמוך בקצה הצלע הדרומית, בסמוך לפינה הדרומית-מזרחית של החומה. בחיפוש במהדורות השונות של כתבי יוסף בן-מתתיהו מצאתי שכך תרגם ויליאם ויסטון (המתרגם האנגלי הראשון של כתבי יוסף בן-מתתיהו), לפני כ-270 שנה (Whiston, 1737; 781a). בפרשנות עקרונית זו נקט כנראה דוד אדן-בייביץ שהציע לזהות את "בריכת שלמה" עם שרידי בריכה מטויחת מסוף ימי הבית השני, שגילה בנחל קדרון סמוך למוצא הטירופיאון (Adan-Bayewitz, 1979).⁵ ברם, הבריכה שהוא תיאר נופלת בהרבה

3. אבל אין מקום להצעתם של החופרים לראות את העיוור כמצורע שצריך טיפול הלכתי במים חיים כדי שיוכל להביא את קרבנותיו ו"לחזור אל העיר ואל הקהילה". למצורע יש הגדרות ספציפיות מאוד בתורה שבכתב ושבעל-פה, ועיוור אינו טמא בטומאת נגעים. אילו היה העיוור טמא לא היה יכול לשהות בין חומות ירושלים. טהרת המצורע מסורה לכוהן ולא לעושי נפלאות, ומן המים החיים ממלא הכוהן כלי חרס שבו עתיד להתערב דם ציפור לשם טבילה והזיה (ויקרא יד:א-ז). טהרת המצורע הייתה נהוגה באופן ממש, כפי הנראה גם אחרי החורבן, תוך הקפדה הלכתית מדוקדקת על פרטיה (ראה: תורת כהנים, מצורע, פרשה א, יג).

4. לגבי ἐπί שאחריה גניטיב המתבאר "בצד", "למרגלות", עיין: Elitzur, 1985/88; אליצור, תש"ן, 13-12.

מבריכת השילוח המפוארת והמדורגת שחשפו רייך ושוקרון (תשס"ה). המרחק בין קירותיה היה כ-18 מטרים בלבד ועומקה לא היה רב במיוחד. ייתכן שהיא הייתה בריכת השקיה שקיבלה עודפים מהבריכה שגילו רייך ושוקרון (תשס"ה). מכל מקום, הבריכה שחשפו רייך ושוקרון היא הדבר הבולט ביותר בפניה הדרומית-מזרחית של ירושלים, ומתבר שאליה התכוון יוסף בן-מתתיהו. ייחוסה לשלמה המלך קשור אולי לשמות: "בריכת המלך" ו"גן המלך", שהיו לפנייה בתחתית גיא הטירופיאון ובאפיק הקדרון שכנגדו בימי הבית הראשון ובתחילת ימי הבית השני (Simons 1952, 193, 231-232, 455).

תפקידה של בריכת השילוח

כאמור, רייך ושוקרון (תשס"ה, תשס"ו) התלבטו באשר לתפקידה של הבריכה שחשפו, והפתרון ששימשה לטבילה לטהרת עולי הרגלים אינו משכנע. אין גם להניח כי הבריכה שימשה לשאיבת מים לשימוש ביתי. בירושלים של אותם ימים היו בכל בית בורות אגירה מטוויחים גדולים שמימיהם נשמרו היטב, ולא היה צורך לשלוח נערה וכדה על שכמה אל בריכת השילוח. אפשר לשער שהבריכה שימשה לכביסה (בימי הבית הראשון נודעה בירושלים "הַבְּרִיכָה הָעֲלִיּוֹנָה, אֲשֶׁר בְּמִסְלַת שְׂדֵה כֶּבֶס"; מלכים ב יח:יז; ישעיהו ז:ג; לו:ב), אבל השערה זו אינה תואמת לא את גודלה של הבריכה ולא את איכות בנייתה המשובחת.⁵ המראה המפואר של הבריכה - אבני הגזית, העיטורים וטור העמודים המלווה את שפת הבריכה - כל אלה מתאימים למתקן שנועד לאיכות חיים יותר מאשר למתקן פונקציונלי. אם נניח כי הבריכה הייתה בריכת שחייה ציבורית, יובן המאמץ שהושקע בבנייתה, ויתבארו גרמי המדרגות המדורגים שביניהם שלח רחב המאפשרים עמידה במים רדודים, תוך התחשבות בשינויי המפלס משנה לשנה ומעונה לעונה. מי הבריכה המתחלפים תדיר היו תמיד נקיים ורעננים. השימוש בבריכה זו לשחייה לא מנע את היכולת לשאוב ממימיה לשתייה בטרם הגיעם לבריכה, ולא את היכולת להשקות מהם את שדות הקדרון לאחר צאתם מן הבריכה (ישירות או בתיווך בריכת אגירה נוספת חיצונית). מכל מקום, הבריכה עצמה מתאימה ביותר לשמש בריכה ציבורית לשחייה ולרחצה של תענוג.

5. יצוין כי אדן-בייביץ לא התייחס לבעיה התחבירית שבדברי יוסף בן-מתתיהו. הסתירה כביכול שהוא מוצא בין ההתבטאויות השונות של יוסף בשאלה אם נכללו מוצא השילוח ובריכת השילוח בתוך העיר היא לדעתי סתירה מדומה. ברור שמוצא המים והבריכה נכללו בשטח העיר. כל עצמו של מפעל הנקבה לא בא מראשיתו אלא כדי להביא את המים העירה, ולא יעלה על הדעת שדווקא בימי תפארתה והתרחבותה של ירושלים יוציאו את המים החוצה. שני המקורות שהביא אדן-בייביץ לטענה כאילו היו המים מחוץ לעיר, אינם הוכחה. במלחמת היהודים (ה, 145) נאמר שהחומה סבבה בשער האסיים לרוח דרומית $\text{ὑπὲρ τῆς Σιλοῦν ἄνω πηγῆς}$. אדן-בייביץ הדגיש זאת במלים 'above the fountain of Siloam', אבל נכון יותר לתרגם: 'over / beyond the fountain of Siloam'. גם האמירה של יוסף בן-מתתיהו שדווקא לאחר הגעת טיטוס גברה הזרימה של מימי השילוח לרווחתם של הרומאים (מלחמת היהודים, ה, 410), אינה מעידה אלא שגם הרומאים יכלו ליהנות מן המים לאחר זרימתם מן העיר החוצה.

6. ושיקול נוסף: תן דעתך שתרגום יונתן לנביאים מתרגם בקביעות את השם עין רוגל "עין קְצָרָא" = עין כובס. מלבד פרשנות לשונית למילה "רוגל" ייתכן מאוד שיש כאן מסורת שטח מירושלים של ימי הבית השני, לגבי שימוש לכביסה דווקא במקור המים שמחוץ לעיר ולא בשילוח שבתוכה. כידוע, בתרגום יונתן משוקעות מספר מסורות ירושלמיות מימי הבית השני (המקרה הבולט הוא זיהוי מגדל חננאל המקראי עם "מגדל פקוס").

איור 5: שחיין בבריכת השילוח שהתמלאה במי גשמים, מבט מכיוון דרום-מזרח

האוונגליון ליוחנן מספר על בריכה נוספת בירושלים שעליה נאמר בפירוש ששימשה לרחצה - בריכת בית זְתָה או בית חסדא, שמצפון להר הבית (יוחנן, ה:2). לפי המסופר שם הייתה זו בריכה ששימשה לרחצת חולים, תשושים ובעלי מום, והייתה מעוטרת בחמישה סטווים. מקורות מאוחרים יותר ציינו במקום בריכה כפולה, ותיארו את חמשת הסטווים: ארבעה מארבע רוחות שתי הבריכות ואחד בין שתי הבריכות. בחפירות ארכאולוגיות שנערכו במקום (מתחת לכנסיית "סנט אנה" מצפון להר הבית) התגלתה הבריכה הכפולה אך לא התגלו שרידי הסטווים (עמודיהם ואבניהם נלקחו כנראה לבנייה במקומות אחרים בעיר). כתובות שנמצאו במקום מלמדות שהמקום המשיך להיחשב בעל סגולות מרפא בתקופת איליה קפיטולינה (מקורות: Dalman, 1935, 309-310; לימור, תשנ"ח, 184, הערה 60. ממצאים: גבע, 1992).⁷ לא מן הנמנע אפוא שגם בריכת השילוח שימשה לרחצה (איור 5).

יש לזכור שהורדוס פיאר את ירושלים בכל מיטב מאפייני התרבות הרומית של זמנו, לרבות תיאטרון מעוטר בצלמים שהתקיימו בו תחרויות התגוששות תקופתיות, ותצוגה

7. לפי האוונגליון ציפו הבאים להתרפא במקום לרגע שבו יגעשו המים, והאמינו שאז באות לידי ביטוי סגולות המרפא של הבריכה. השאלה איך נוצר געש זה בבריכה שמקורה באיסוף מי גשמים גרמה כבר בתקופה קדומה יחסית ליצירת תוספת בנוסח האוונגליון: "כי מלאך (אלוהים) ירד אל הבריכה והרעיש את המים" וכו'. ההשערה שמדובר בפעולת הרוח (דאלמן) אינה סבירה. ייתכן שהמים קיבלו תגבורת מאמת מים שבאה מבריכת אגירה גבוהה יותר, כנראה הבריכה שנודעה בימי הביניים בשם Lacus Legerii, אשר נבנתה בסמוך לשער שכם (הקר, תשט"ז, 203; ברושי, תש"ן; Broshi, 1992). את הזרימה באמה זו אפשר היה לכוון לזמנים ידועים כדי להגעים את מימי בריכת בית זתה/בית חסדא.

של חיות טרף ששיסו אותן זו בזו ובבני אדם שנידונו למיתה (קדמוניות, טו, 276-267; פטריק, תשס"ד). בניית בריכות לשחייה לרווחת תושבי ירושלים עשויה הייתה להצטרף למגמתו של הורדוס לבנות בירושלים עיר מפוארת בסגנון הרומי, ובניגוד לתיאטרון, להרגיז פחות את יושבי ירושלים.

בריכות שחייה בעולם הרומי ובארץ-ישראל בימי הורדוס

בעשרים השנה האחרונות התפרסמו מחקרים מקיפים על המרחצאות בעולם הרומי (Fagan, 1999; DeLaine & Johnston, 1999; Yegül, 1992; Nielsen, 1990; ארץ-ישראל ושכנותיה: Dvorjetski, 2007). נושא בריכות השחייה נחקר פחות, אך יש בידינו מידע לא מועט גם על אודותיהן. בעולם היווני לא התקיימו תחרויות שחייה ספורטיביות, והבריכות שנבנו היו עדיין קטנות יחסית וצמודות בדרך-כלל לגימנסיונים.⁸ בריכות פתוחות ועמוקות של מים צוננים שנועדו לשחייה לשם תענוג יכולות להיחשב פיתוח של העולם הרומי (יחד עם המרחץ המשוכלל וטפל לו).⁹ בריכות שחייה נמצאו בעולם הרומי בדרך-כלל סמוך לגדולים שבין המרחצאות וזירות ההתגוששות. בריכת השחייה הציבורית הראשונה ברומא נבנתה לאחר חנוכת אמת המים הראשונה בשנת 312 לפנה"ס, ונקראה Piscina Publica. בפומפיי נבנתה בריכת שחייה במאה השנייה לפנה"ס בסמוך למרחץ הסֵטֶבִּיאָנִי (הגדול והקדום שבין שלושת המרחצאות בעיר). אבל רוב בריכות השחייה בעולם הרומי נבנו בין השנים 50 לפנה"ס ל-50 לספירה (Nielsen, 1990, 33, 155). בריכות שחייה ברומא נזכרות במקורות התקופה. המושחתים שבין הקיסרים והאצילים השתמשו בבריכות גם לשם תועבות מיניות (Cameron, 1973).¹⁰ הבריכות הוקפו לעתים קרובות בפורטיקו (בדומה לבריכת בית זתה/בית חסדא שבירושלים), או בשורת עמודים (peristyle) לאורך ארבע רוחות הבריכה או רק בקדמתה (כמו בבריכת השילוח; Nielsen, 1990, 139). בוילה של פּוֹפִּיָה סבינה (אשתו השנייה של נירון קיסר, שמתה בשנת 65 לספירה), שנמצאת בעיר החוף אוֹפּוֹלוֹנְטִיס (כיום - Torra Anuziata, המרוחקת כ-5 ק"מ מפומפיי), הייתה בריכת שחייה "אולימפית" (17X60 מ') מוקפת גנים מפוארים המעוטרים בפסלי שיש לבן. האחוזה והבריכה שבתוכה חרבו בהתפרצות הגעש בשנת 79 לספירה (Jashemski, 1988). באֶפְרֵלִי שבחוף אסיה הקטנה התגלו בשנים האחרונות שתי בריכות שחייה ציבוריות גדולות מן התקופה הרומית, וזאת אף שלא היו בעיר זו מעיינות, וכל מימיה באו מאיסוף מי גשמים (Hohlfelder, 2005).

התפתחות מקבילה התרחשה בארץ-ישראל. בארמונות החשמונאים ביריחו התגלו שבע או שמונה בריכות מתקופת החשמונאים, שזוהו כבריכות שחייה. באחת מהן הוטבע יונתן אריסטובלוס הצעיר (אחיה של מרים) בידי עבדי הורדוס (קדמוניות, טו 54; 248, מלחמת

8. הבריכה הגדולה ביותר שנחשפה ביוון נמצאת באולימפיה, גודלה 24X16 מ' ועומקה 1.6 מ'. בדלפי נחשפה בריכה עגולה שקוטרה 10 מ' ועומקה כ-2 מ' (נצר, תשמ"ה, 350, והפניות שם עמ' 352, הערה 36).

9. בריכת שחייה נקראה בלטינית natatio (מן nato "לשחות", "לשוט"), ובדרך-כלל יש להבחין בינה לבין piscina (מן piscis "דג") - בריכת דגים, ובהשאלה: בריכה רדודה לא גדולה בחדר הפריגיזריום שבבית המרחץ להצטנן בה לאחר ההזעה בחדר החם.

10. במאמר זה מצוטטות שתי עדויות על התנהגות כזאת אצל טיבריוס ודומיטיאנוס (סוויטוניוס, טיבריוס 44, 1; דומיטיאנוס 22) וחרוז משל מרטיאליוס (11,21).

(8) בריכת ממילא.¹² קשה להבחין בין שרידיה של בריכה זו בבנייה בת התקופה וגם אין ידועים מקורות קדומים על אודותיה, אבל האמה שחיברה בינה לבין בריכת חזקיהו וארמון הורדוס שבמצודה מוכיחה את קדמותה.¹³ שתי בריכות נוספות ידועות לפי עדויות עקיפות:

(9) בריכת חמאם א-שפא, כמפגש הגיא הצולב והטירופיאון.

(10) בריכת Lacus Legerii (בתעודה צלבנית משנת 1177), שהייתה לפי המשוער צמודה לחומת ירושלים הצפונית (של ימינו), בקרבת שער שכס (השטח נודע בעבר הלא-רחוק בשם אַרְצ־אַל-בְּרָכָה והשכונה הסמוכה בתוך העיר נקראה חַאֲרַת אַל-בְּרָכָה). בריכות במספר כה רב עשו את ירושלים לעיר שופעת מים. כל הבריכות היו כנראה בריכות פתוחות ללא קירוי. חלקן שכנו בתוך העיר. רוב הבריכות היו גדולות ועמוקות לא פחות מן הבריכה שנחשפה עתה.¹⁴ הצפוניות והמערביות שבהן היו מאגרים של מי גשמים, אבל ייתכן שהמערביות (או חלקן) מולאו במי אמות המים שהגיעו מבריכות שלמה, או נסתיעו בהן בנוסף למי הגשמים,¹⁵ והדרומיות ניזונו ממי השילוח. למה שימשו הבריכות? בריכת הסולטן והבריכה שחפר אדן-בייביץ היו אולי מאגרים ששימשו להשקיית שדות שלחין במורד גיא בן הנום והקדרון. בריכת ממילא במערב, וחלק מבריכות האגירה שבצפון, היו מתקנים הנדסיים מתוחכמים. הם מוקמו בחוכמה במיקום שהיה מצד אחד באזור המנקז שטח גדול למדי ומצד שני בנקודה גבוהה יחסית שאפשרה את הזרמת מימיהם בכוח הכובד לעיר ולהר הבית, כך שאפשר לראות בהן מעין "מעיינות מלאכותיים".¹⁶ חלק מהבריכות - בריכת חזקיהו וכנראה גם הבריכה שבמנהרות הכותל ואולי גם בריכת ישראל - שימשו (גם?) לוויסות המים שזרמו באמת המים מבריכה השוכנת במקום גבוה יותר. ייתכן שחלק מהבריכות שימשו לכביסה.

מה ידוע על הבריכות של ירושלים מן המקורות בני התקופה? באוונגליון ליוחנן (ה:2),

12. השם הערבי הוא "מאמלא". מקורו האטימולוגי אינו ידוע ונתפרש בצורה דרשנית כקיצור של "מאמן אללה" או "מאא מן אללה". במקורות הערביים מתייחס שם זה בדרך-כלל לבית הקברות המוסלמי הגדול שהיה במקום מראשית ימי הביניים ועד מלחמת השחרור בתש"ח. השם נזכר לראשונה במקור מראשית המאה העשירית, המספר על אירועי שנת 614 לספירה (דבאע', 1990, 76-77).

13. סיוע לתיארוך של בריכת ממילא לסוף ימי הבית השני אפשר למצוא גם בעובדה שאין, או כמעט אין, מערות קבורה בנות הזמן באגן הניקוז שלה. זאת אף שמבחינת המיקום זהו אזור מתאים מאוד לקבורה בקרבת העיר, שאכן שימש לקבורה בתקופות אחרות. במפת הנקרופוליס של ירושלים בימי הבית השני, כפי שהיא מוצגת בספרם של קלוניר וזיסו (תשס"ג, 10), בולט מעין "חור" בדיוק באזור זה.

14. הגדולה שבהן הייתה "בריכת ישראל" שכוסתה ונסתמה בימי המנדט הבריטי. אורכה היה 110 מ', רוחבה 38 מ', עומקה מעל 26 מ' ועובי קירותיה מגיע ל-14 מ' (ראה פרטים אצל: הקר, תשט"ז, 200-208; גבע, 1992, 666-667). לא מניתי כאן את בריכת אל-חג' ובריכת סת מרים שבצפון-מזרח העיר, הואיל ומוסכם שהן בריכות מאוחרות.

15. לשאלת תאריכי בנייתן של האמה התחתונה והעליונה ושאלת מהלכה של האמה העליונה באזור ירושלים, עיין: מזר, תשנ"ה; Amit, 2002; Bilig, 2002; Mazar, 2002. לפי הנתונים שהביא מזר יכלה בריכת הסולטאן לקבל מים מהאמה התחתונה, ובריכות ממילא וחזקיהו מן העליונה. ביליג נטה לייחס את האמה התחתונה לימי ינאי המלך ואולי מעט מאוחר יותר. לפי ממצאי עמית, האמה העליונה היא כנראה מימי הורדוס (Amit, 2002).

- ט:7) מוזכרות שתי בריכות, עליהן יש להוסיף ארבע בריכות שמזכיר יוסף בן-מתתיהו (מלחמת היהודים, ה', 108, 145, 467, 468); כפי שהוצע לעיל, אחת מן הבריכות - בריכת שלמה, זהה עם בריכת השילוח של האוונגליון, כלומר, בסך הכול מוזכרות חמש בריכות: (1) בריכת השילוח של האוונגליון היא בריכת שלמה המוזכרת אצל יוסף בן-מתתיהו. זו הבריכה שחשפו רייך ושוקרון (תשס"ה, תשס"ו) בדרום-מזרח העיר.
- (2) בריכת בית זתה/בית חסדא, הנמצאת על-יד (שער) הצאן בצפון-מזרח העיר, היא הבריכה שתחת כנסיית "סנט אנה".
- (3) בריכת סטרוטיון, בסמוך לאנטוניה מצפון-מערב להר הבית, שאותה מוסכם בדרך-כלל לזהות עם בריכת "האחיות ציון" שבמנהרת הכותל.
- (4) בריכת אַמִּיגְדֶלוֹן (= "השקד" או "המגדלים"), בצפון-מערב העיר, מזוהה עם "בריכת חזקיהו".
- (5) בריכת הנחשים, סמוך למצבות בית הורדוס. לפי הדעה הוותיקה, בריכה זו זהה עם בריכת הסולטן, ולפי ברושי (תש"ן) היא Lacus Legerii שבמקורות הצלבניים, ושכנה סמוך לשער שכם.

κολυμβήθρα - בריכת שחייה?

נראה לי שכנקודת מוצא ראוי לשים לב להיבט האטימולוגי. חמש הבריכות שהוזכרו לעיל מכונות אצל יוסף בן-מתתיהו ובאוונגליון במילה *κολυμβήθρα*. מילה זו נגזרת מן הפועל *κολυμβάω*, "לצלול", "לשחות", "לקפוץ לים", ובצדה משמשים שמות העצם "*κόλυμβος*", "*κολυμβητής*" "שחיין", "צוללן", "*κολυμβητικός*" "אמנות השחייה", "*κολυμβίς*" "מין עוף ימי" (Liddell et al., 1982, 974b).¹⁷ במקרה של בריכת בית זתה/בית חסדא, מתואר בפירוש באוונגליון ליוחנן (פרק ה) כי שימשה לרחצה של חולים. גם בריכת השחייה ביריחו, שבה הוטבע אריסטובלוס הצעיר בידי עבדי הורדוס, נקראת *κολυμβήθρα* (קדמוניות, טו, 54; מלחמת היהודים, א, 437. הפועל *κολυμβάω* נזכר בפעם השלישית שבה הזכיר יוסף בן-מתתיהו בקיצור את הסיפור - קדמוניות כ, 248). אמנם פה ושם במקורות היווניים יש עדויות להתפתחות סמנטית שבה משמשת המילה גם למאגרי מים שאינם לשחייה, ואף למאגרים של יין ושמני בושם (השווה בעברית לים הנחושת שבמקדש וליים של בית-הבד), אולם בדרך-כלל נראה שהמשמעות הראשונית של המושג היא היציבה ביותר (Liddell et al., 1982, 974a; Nielsen, 1990, 155). בתרגום השבעים הכינוי לרוב

16. לשם המחשה: מידותיה של בריכת ממילא הן 60X89 מ' ועומקה כ-6 מ', זאת אומרת שנפחה הוא כ-32,000 מ"מ"ק (אבלס וארביט, 1996, 35). בשנה שבה יורדים בירושלים 500 מ"מ משקעים, אפשר למלא בריכה כזאת על-ידי ניקוז שטח שגודלו מעט יותר מ-250X250 מ' (כמובן, בלי להביא בחשבון חלחול ואיבוד של חלק מהמים; אגן הניקוז של בריכת ממילא גדול בהרבה, ועד שנות ה-50 של המאה ה-20 הייתה הבריכה מתמלאת עד גדותיה ללא טיפול מיוחד - אבלס וארביט, 1996). אם נותנים למימיה של בריכה זו לזרום כל השנה ללא הפסקה, תתקבל כמות של כ-88 מ"מ"ק ליום.

17. באוונגליון הסורי נקראות בריכת השילוח ובריכת בית חסדא "מעמודיתא" (משורש עמ"ד בסורית ובמנדעית < אמ"ד בארמית בבליית, שעניינו שחייה, צלילה, טבילה במים, רחצה < טבילה לנצרות; Brockelmann, 1928, 529b). בוולגאטה נקראת בריכת בית זתה *piscina*, ובריכת השילוח נקראת *natatoria* (מן *natator* "שחיין").

הבריכות שבמקרא (נביאים וכתובים) הוא $\kappa\omicron\lambda\upsilon\mu\beta\eta\theta\rho\alpha$,¹⁸ ומקצתן $\eta\sigma\eta\kappa\alpha$ (=מעייין או באר, בריכה של מים נובעים),¹⁹ ופעם אחת $\lambda\acute{\iota}\mu\upsilon\eta$ (=אגם, בשיר השירים ז:ה: "עֵינַיִךְ בְּרִכּוֹת בְּחֶשְׁבוֹן"). אך שאלה היא באיזו מידה משקף התרגום את המציאות הארץ-ישראלית הקדומה. בספרות אבות הכנסייה הנוצרית המילה משמשת רבות במובן הצפוי של בריכת טבילה - $\beta\alpha\pi\tau\iota\sigma\tau\acute{\eta}\rho\iota\omicron\nu$ (Lampe, 1961, 766).²⁰ על-כל-פנים, אצל יוסף בן-מתתיהו ובאוונגליונים, השימוש במילה עשוי להיות נאמן למקורה האטימולוגי, ועד שלא יוכח אחרת נראה לי שראוי לבחון את האפשרות שאכן שימשו הבריכות לשחייה, או גם לשחייה.²¹ אם ביריחו היו בתקופה זו קרוב לעשר בריכות שחייה, אין להתפלא אם בירושלים הבירה היו חמש. בריכות השחייה במצדה ובהורקניה, כמו גם ממצאי אפרליי, מלמדים שבריכת שחייה גדולה יכלה להתקיים מאיסוף מי גשמים.

סיכום

נראה שבריכת השילוח שגילו רייך ושוקרון היא "בריכת שלמה" שבתיאור ירושלים של יוסף בן-מתתיהו. יש לשער שבריכה זו הייתה בריכת שחייה ציבורית. ייתכן שגם בריכת סטרותיון, בריכת אמיגדלון ובריכת הנחשים, שימשו לשחייה.

הבעת תודה

על פרטי הממצא התייעצתי עם פרופ' רוני רייך ומר אלי שוקרון. בהיבטים הנוגעים למרחצאות ובריכות נסתייעתי בפרופ' אהוד נצר, בפרופ' יוסי פטריך ובפרופ' אסתי דבורז'צקי. בהיבטים הנוגעים ללשון היוונית נעזרתי בד"ר ליזה אולמן ובד"ר דנה שלו. מיכאל ברוכי וצוות "עיר דוד" סיפקו לי את התמונות, את השחזור ואת צילום האוויר, ואפשרו את ביצוע המדידות בשטח. תודתי נתונה לכולם.

18. המילה $\kappa\omicron\lambda\upsilon\mu\beta\eta\theta\rho\alpha$ מופיעה עשר פעמים בתרגום השבעים: כנגד "הַבְּרִכָּה הָעֲלִיּוֹנָה" (מלכים ב יח:יז; ישעיהו ז:ג; לו:ב), "הַבְּרִכָּה הַתַּחְתּוֹנָה" (ישעיהו כב:ט), "הַבְּרִכָּה הַיְשָׁנָה" (ישעיהו כב:יא), "וְיִנְיָנָה כְּבְרִכַּת-מַיִם" (נחום ב:ט), "עֲשִׂיתִי לִי בְּרִכּוֹת מַיִם" (קהלת ב:ו), "וְאֶל-בְּרִכַּת הַמְּלֶךְ" (נחמיה ב:יד), "בְּרִכַּת הַשְּׁלַח" ו"הַבְּרִכָּה הָעֲשׂוּיָה" (נחמיה ג:טו-טז).

19. בְּרִכַּת גְּבְעוֹן (3X; שמואל ב ב:יג), "הַבְּרִכָּה, בְּחֶבְרוֹן" (שמואל ב ד:יב), "בְּרִכַּת שְׁמֶרוֹן" (מלכים א כב:לח) "וְאֲשֶׁר עָשָׂה אֶת-הַבְּרִכָּה וְאֶת-הַתְּעֹלָה" (מלכים ב' כ:כ). המילה מופיעה עוד פעמיים, פעם בתוספת שבתרגום השבעים למלכים א ב: $\kappa\alpha\iota\ \tau\eta\sigma\ \eta\sigma\eta\kappa\alpha\ \tau\eta\varsigma\ \alpha\upsilon\lambda\eta\varsigma$ "ואת ברכת החצר" (מלכים א ב:לה), ופעם בבן סירא מח:יז: $\omega\kappa\omicron\delta\omicron\mu\eta\sigma\epsilon\ \kappa\rho\eta\nu\alpha\varsigma\ \epsilon\iota\varsigma\ \upsilon\delta\alpha\tau\alpha$ "וַיִּבֶן בְּרִכּוֹת לַמַּיִם" (בנוסח העברי: "ויחסום הרים מקוה").

20. יצוין שהמושג $\beta\alpha\pi\tau\iota\sigma\tau\acute{\eta}\rho\iota\omicron\nu$ קדם לנצרות ורק אומץ ונתרחב אחר-כך בידי המחברים הנוצריים; Nielsen, 1990, 155.

21. למאגרים מקורים גדולים מאוד של מי שתייה (במגדל היפיקוס ובמצדה), משתמש יוסף בן-מתתיהו במילה אחרת - $\lambda\acute{\alpha}\alpha\kappa\omicron\varsigma$ (מלחמת היהודים, ה, 164; ז 297), ולמקוה מים פתוח קטן הוא קורא $\delta\epsilon\chi\alpha\mu\epsilon\nu\eta$ (קדמוניות, ב, 259; ח, 341; מלחמת היהודים, ה, 157, 181, ז 176).

רשימת מקורות

- אבלס צ' וארביט א', 1996;
מערכת אספקת המים לעיר דוד, ירושלים.
 אליצור י', תש"ן;
 "דבורה ודבוריה למרגלות הר תבור: לפרש השם הכפול ומקורו", **קתדרה**, 54, עמ' 3-16.
 ברושי מ', תש"ן;
 "בררכת הנחשים והמונומנט של הורדוס", **קתדרה**, 55, עמ' 3-7.
 גבע ה', 1992;
 "ירושלים, ימי בית שני: אספקת המים", בתוך: א' שטרן (עורך) **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל**, ירושלים, עמ' 666-667; "התקופה הרומאית: הפורום המזרחי", עמ' 687-688; "התקופה הביזנטית: כנסיית מרים הקדושה (של הפרובתיקה)", עמ' 706 והפניות, עמ' 678, 690, 710.
 דבאע' מ"מ, 1990;
בלאדנא פלסטיין, ב/9, כפר קרע.
 הקר מ', תשט"ז;
 "הספקת מים בירושלים בימי קדם", בתוך: מ' אבי-יונה (עורך), **ספר ירושלים**, ירושלים ותל-אביב, עמ' 191-218.
 לוין י' ונצר א', 1992;
 "קיסריה: חפירות לוין-נצר", בתוך: א' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל**, עמ' 1380-1382.
 לימור א', תשנ"ח;
מסעות ארץ הקודש, ירושלים.
 מזר ע', תשנ"ה;
 "סקר אמות המים לירושלים", בתוך: ד' עמית, י' הירשפלד וי' פטריך (עורכים), **אמות המים הקדומות בארץ-ישראל**, 4, ירושלים, עמ' 169-195.
 נצר א', תשמ"ה;
 "ברכות השחייה מימי החשמונאים ביריחו", **ארץ-ישראל**, יח, עמ' 344-352.
 נצר א', 1992;
 "החפירות בהרודיון תחתית", בתוך: א' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל**, עמ' 455-460.
 נצר א', קלמן י' ולוריס ר', תש"ס;
 "בית המרחץ הגדול בהרודיון תחתית", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, ט, עמ' 113-120.
 פטריך, י', 1992;
 "הורקניה", בתוך: א' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל**, עמ' 447-450.
 פטריך י', תשס"ד;
 "התאטרון של הורדוס בירושלים - הצעה חדשה", **קתדרה**, 110, עמ' 19-28.
 קלונו ע' וזיסו ב', תשס"ג;
עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני, ירושלים.
 רייך ר' ושוקרון א', תשס"ה;
 "חשיפת בריכת השילוח מימי הבית השני בירושלים", בתוך: א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), **חידושים בחקר ירושלים**, י, רמת-גן, עמ' 137-139.
 רייך ר' ושוקרון א', תשס"ו;
 "ברכת השילוח מימי הבית השני בירושלים", **קדמוניות**, 130, עמ' 91-96.

- Adan-Bayewitz D., 1979;
 "The 'Fountain of Siloam' and 'Solomon Pool' in First-Century C.E. Jerusalem", *IEJ*, 29, pp. 92-100.
- Amit D., 2002;
 "New Data for Dating the High-Level Aqueduct ", in: D. Amit, Y. Hirschfeld & J. Patrich (eds.), *The Aqueducts of Ancient Palestine⁴*, Jerusalem, pp. 253-266.
- Bilig Y., 2002;
 "The Low-Level Aqueduct to Jerusalem: Recent Discoveries, the Date of the Aqueduct", in: D. Amit, Y. Hirschfeld & J. Patrich (eds.), *The Aqueducts of Ancient Palestine⁴*, Jerusalem, pp. 248-249.
- Brockelmann C., 1928;
Lexicon Syriacum², Halle.
- Broshi M., 1992;
 "Serpents' Pool and Herod's Monument", *Maarav*, 8, pp. 213-222.
- Cameron A., 1973;
 "Sex in the Swimming Pool", *Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London*, 20, pp. 149-150.
- Dalman G., 1935;
Sacred Sites and Ways: Studies in the Topography of the Gospels, (transl. by P.P. Levertoff), London.
- DeLaine J. & Johnston D.E. (eds), 1999;
Roman Baths and Bathing, Proceeding of the First International Conference on Roman Baths, 1992 (Journal of Roman Archaeology, Supp. Series 37), Bath.
- Dvorjetski E., 2007;
Leisure, Pleasure and Healing - Spa Culture and Medicine in Ancient Eastern Mediterranean, Leiden.
- Elitzur Y., 1985/88;
 "The Meaning of ἐπὶ λόφου in Polibius' Writing and its Effect on the Location of the Town Tabor", *SCI*, 8-9, pp. 79-82.
- Fagan G.G., 1999;
Bathing in Public in the Roman World, Michigan.
- Flinder A., 1982;
 "The Pool of Alexandra and her Cypriot Sister", *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society* 1, pp. 25-27.
- Hohlfelder R.L., 2005;
 "Swimming Over Time: Glimpses of the Maritime Life of Aperlae", in: J. Pollini (ed), *Terra Marique: Studies in Art History and Marine Archaeology in Honor of Anna Marguerite McCann*, Oxford, pp. 187-210.
- Jashemski, W.F., 1988;
 "The Gardens Adjoining the Swimming Pool in the Villa of Poppaea at Oplontis", *American Journal of Archaeology*, 92, pp. 280-281.
- Lampe G.W.H., 1961;
A Patristic Greek Lexicon, Oxford.
- Liddell H.G., Scott R. & Jones H.S., 1982;
A Greek-English Lexicon⁹, Oxford.
- Netzer E., 1986;
 "The Swimming Pools of the Hasmonean Period at Jericho", *Leichtweiss-Institut für Wasserbau der Technischen Universität Braunschweig: Mitteilungen*, 89, pp. 1-12 & figures 1-15.
- Nielsen I., 1990;
Thermae et Balnea: The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths, Aarhus.

Patrich J., 2002a;

"Herod's Theater in Jerusalem - a New Proposal", *IEJ*, 52, pp. 231-239.

Patrich J. 2002b;

"The Aqueducts of Hyrcania-Kastellion", in: D. Amit, J. Patrich & Y. Hirschfeld (eds.), *The Aqueducts of Israel*, Portsmouth, pp. 336-352.

Shanks H., 2007;

"The Siloam pool : where Jesus Cured the Blind Man", *BAR*, 31.5, pp. 16-23

Simons J., 1952;

Jerusalem in the Old Testament, Leiden.

Whiston W., 1737;

The Life and Works of Flavius Josephus, Philadelphia (reprint, n. d.).

Yegül F., 1992;

Baths and Bathing in Classical Antiquity, New York.